

De *R*ol van *R*egels

= Foucault en Wittgenstein vergeleken =

Bachelor thesis
Faculteit der Wijsbegeerte
Wijsgerige Antropologie
Erasmus Universiteit Rotterdam

Begeleider Prof.dr. J. de Mul
Adviseur Drs. F.H.H. Schaeffer
Aantal studiepunten 10
Aantal woorden (inclusief voetnoten) 13.760

Auteur Kenneth Chin-A-Fat (305440)
Datum 19 april 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1. Regels en betekenis bij Wittgenstein	6
1.1 Rondom de tien kenmerken	6
1.2 Tien kenmerken van Duintjer	8
Hoofdstuk 2. Regels en vertoog bij Foucault.....	12
2.1 Discursieve formatieregels	12
2.2 Vergelijking Wittgenstein en Foucault	13
2.2.1 Vergelijking	14
2.2.2 Evaluatie	16
Hoofdstuk 3. Regels en macht bij Foucault	18
3.1 De overgang	18
3.2 Macht	18
3.2.1 Archeologie en genealogie.....	19
3.2.2 Biomacht	21
3.2.3 Dispositief	21
3.2.4 Aspecten van macht	22
3.3 Regels.....	23
3.3.1 Regel als middel.....	23
3.3.2 Normalisatie	24
3.4 Vergelijking Wittgenstein en Foucault	24
3.4.1 Vergelijking	24
3.4.2 Evaluatie	27
Conclusie.....	30
Literatuur.....	32
Eindnoten	34

Inleiding

In de inleiding van zijn *Logik*¹ voltrekt Immanuel Kant de Copernicaanse wending die de filosofie ingrijpend zal beïnvloeden. Hij brengt de drie hoofdvragen ‘Wat kan ik weten?’, ‘Hoe moet ik handelen?’ en ‘Wat kan ik hopen?’ terug tot de ene, enkele vraag ‘Wat is de mens?’. Hij vertelt ons dat iets voor ons geen betekenis heeft als het niet bij ons binnenkomt. Waarom zouden we iets proberen te begrijpen als we daar toch niets van merken? De filosoof moet zich richten op wat wij als mensen kunnen begrijpen en datgene waar wij geen notie van kunnen hebben links laten liggen.

Het gevolg hiervan is dat wij geen fundament meer buiten onszelf kunnen vinden. Er is niets meer waar wij ons aan vast kunnen houden: alles is afhankelijk van ons geworden. Net zoals de zon bij Copernicus wordt de mens door Kant in het middelpunt van het universum geplaatst. De mens moet zichzelf nu houvast geven. De mogelijkheid van een externe grond aller gronden is door Kant van tafel geveegd.

Voor Kant is dit geen probleem. Hij heeft namelijk een ander fundament gevonden, een fundament wat in ieder mens terug te vinden is. Maar dat fundament heeft hij ook weer gelijk weggestopt. Hij kan ons namelijk wel vertellen dat de vragen ‘Wat kan ik weten?’, ‘Hoe moet ik handelen?’ en ‘Wat kan ik hopen?’ leiden tot de vraag ‘Wat is de mens?’, maar als we zelf durven na te denken zien we in dat ze niet leiden tot de vraag ‘Wat is *de mens*’, maar tot de vraag ‘Wat ben *ik*?’. De verborgen aanname dat alle mensen dezelfde redelijke vermogens hebben is voor Kant het nieuwe fundament geworden en geeft hem de mogelijkheid om de vraag ‘Wat ben ik?’ bijna onopgemerkt op te rekken naar de vraag ‘Wat is de mens?’.

Maar kunnen wij Kant nog wel volgen in deze aanname? Wij geloven dat toch niet meer? Het problematiseren van deze aanname stort ons echter zelf diep in de problemen. Want als wij de mogelijkheid toelaten dat wij niet allemaal dezelfde redelijke vermogens hebben, hoe weten we dan zeker dat we het over hetzelfde hebben? Is de wereld dan voor iedereen wel hetzelfde? Leven we dan wel in dezelfde wereld?

Vele filosofen nemen de handschoen op om structuur terug te brengen en twee ervan komen uit op vergelijkbare ideeën. Michel Foucault in zijn archeologische en genealogische periode en de latere Ludwig Wittgenstein claimen voor hun eigen onderwerp dat er geen globale, universele orde is, maar dat het zich lokaal afspeelt, voorzien van regels, met specifieke, contingente toepassingen en interpretaties, zonder dat er een fundamenteel, universeel principe is waar we ons aan vast kunnen houden.

Zo concentreert Foucault zich in zijn archeologische periode bij zijn onderzoek naar de geschiedenis van het weten op de praktijk. De praktijk is het begin en het weten moet worden opgevat als een disjuncte veelheid aan contingente gebeurtenissen. Er zit niets achter, er is geen essentie, niet dat ene plan. Geen briljante geesten die het weten voorstuwden. Wat er wel zijn, zijn regels, die eenheid produceren en gelijkenis vertonen binnen die geschiedenis van het weten. Dat is de reden waarom we eenheden kunnen onderscheiden. Het weten wordt letterlijk gelokaliseerd.

Foucault richt zich in zijn genealogische periode op macht. Macht is niet iets wat op zich bestaat, het is er alleen in de handeling, in de praktijk. Daarom kunnen we beter spreken van machtsuitoefening of machtspraktijk. Er is niet één allesoverkoepelende machtspraktijk, maar er zijn vele plaatselijke en tijdelijke machtspraktijken. Macht is slechts een verzamelnaam voor machtspraktijken. Binnen een machtspraktijk is er niet één machthebber, maar zijn er vele belanghebbenden die ieder de machtspraktijk in stand houden om hun eigen belang veilig te stellen. Machtspraktijken zijn als een netwerk onderling verbonden. Ze lijken op elkaar en versterken elkaar, maar ze hebben wel hun eigen structuur en regels, die zelf weer een middel zijn om macht uit te oefenen.

Wittgenstein is op zoek naar betekenis: hoe kan ik de betekenis van een woord of een zin begrijpen? Wat de latere Wittgenstein vindt is dat er niet één betekenis is, die voor eens en altijd vastligt, maar dat taal binnen een bepaald domein betekenis krijgt. Taal krijgt pas betekenis in zijn samenhang met de handelingen die ermee gepaard gaan, gebaseerd op de regels die in de context gelden. Dit geheel noemt hij een taalspel en taal is niets anders dan een verzamelnaam voor taalspelen. Taal is praktisch en Wittgenstein spreekt dan ook liever over taalhandelingen. Taalspelen zijn verschillend, maar lijken wel op elkaar.

De visies van Foucault op verzoeg en macht en de visie van Wittgenstein op taal vertonen veel overeenkomsten. Beiden wijzen ons op lokaliteit, multipliciteit, gelijkenis en contingentie in plaats van universaliteit, eenheid, identiteit en noodzakelijkheid. Praktijk en regels zijn constitutief en niemand kan de touwtjes in handen hebben.

Ik volg Foucault en Wittgenstein in hun zoektocht naar de mogelijkheid van zekerheid. Hoe ze ieder op hun eigen wijze orde proberen te scheppen in de chaos die Kant achterlaat als we zijn verborgen aanname afwijzen. Ik analyseer de posities van beide filosofen door ze te vergelijken op het onderwerp regels: is de visie van Foucault op regels te verenigen met de visie van Wittgenstein op regels? Passen ze bij elkaar of zijn er onoverkomelijke tegenstellingen? Wat valt daaruit te concluderen voor de houvast die ze ons proberen te bieden? En tenslotte, wat zijn de consequenties voor Kant's vraag 'Wat is de mens?'

Voor de vergelijking maak ik gebruik van het boek *Random regels* van Otto Duintjer. Hierin beschrijft hij tien kenmerken van regel-geleid gedrag die hij gevonden heeft bij Wittgenstein en Wittgensteinianen. De ideeën van Foucault worden aan deze kenmerken getoetst.

Hoofdstuk 1. Regels en betekenis bij Wittgenstein

Duintjer geeft met zijn tien kenmerken bruikbare handvatten om Wittgenstein mee vast te pakken. Ze vormen een mooie spiegel die we Foucault kunnen voorhouden. Maar voordat we ons richten op de kenmerken nemen we eerst een kennismakingstoer door de wondere wereld van Wittgenstein.

1.1 Rondom de tien kenmerken

Een goede indruk krijgen van de ideeën van de latere Wittgenstein is al lastig genoeg, maar veel meer dan een indruk zullen we ook niet kunnen bereiken.² Naast de praktische redenen dat dit slechts een ‘inleiding tot’ is en dat Wittgensteins ideeën altijd omgeven zullen blijven door een sluier van geheimzinnigheid, is het volgens de latere Wittgenstein ook principieel onmogelijk om door alleen maar te lezen tot begrip te komen. Begrip is een weten te gebruiken, een vaardigheid. Boekenwijsheid is een *contradictio in terminis*.

Maar eerst nemen we een stapje terug en de vroegere^a Wittgenstein onder de loep. Immers, zonder vroegere Wittgenstein geen latere Wittgenstein. Alhoewel logisch een tautologie, is dit wel inhoudelijk relevant, aangezien de latere Wittgenstein in bepaalde opzichten voortborduurde op ideeën van zijn vroegere ik, terwijl hij zich ook tegelijkertijd fel afzet tegen sommige van zijn eigen eerdere ideeën.

De vroegere Wittgenstein gaat ervan uit dat er een één-op-één relatie bestaat tussen taal en denken: dat wat gezegd kan worden, kan ook gedacht worden en vice versa. Alhoewel er wel meerdere talen zijn, hebben ze allemaal dezelfde structuur.³ Er is één logica van de taal. Als we deze logica doorzien, dan begrijpen we de werking van de taal en daarmee van ons denken. Het denken biedt ons dus geen onbeperkte mogelijkheden. Als wij ons in de taal niet aan deze structuur houden, dan is het resultaat onzin: onzin in de zin van ‘het ontbreken van betekenis’ en onzin in de zin van ‘een nietszeggende reeks woorden’, een ‘on-zin’. Onzin kan dus in taal ontstaan, maar is geen onderdeel van taal, en wij moeten niet denken dat wij deze onzin kunnen oplossen.⁴ Onzin ontglipt aan de ratio. En daar ligt de taak voor de filosofie. Als wij weten hoe taal werkt, wat haar structuur is en wat haar grenzen zijn, dan weten we ook welke talige problemen daadwerkelijk zinnige problemen zijn, die we dan via het denken kunnen oplossen. Alle overige problemen kunnen we niet via het denken oplossen en blijken daarmee pseudo-problemen te zijn geworden. De vroegere Wittgenstein claimt dat elk filosofisch probleem een pseudo-probleem is en dat daarmee de filosofie is ontmaskerd. Niet opgelost zoals een rekensom, maar ontmaskerd zoals een kaarttruc. Het is niet wat het lijkt te zijn: filosofische problemen zijn geen problemen. Voor Wittgenstein is de filosofie daarmee af en hij trekt zich terug in de Oostenrijkse bergen om daar dorpsonderwijzer en tuinman te worden.

Wat is dan deze structuur van de taal? Taal is een afbeelding van de wereld, wat inhoudt dat een zin verwijst naar een situatie in de werkelijkheid. Technischer

^a Tjalling Bos, de vertaler van A.C. Grayling’s *Wittgenstein*, gebruikt de termen ‘vroeg’ en ‘latere’ om de fasen van Wittgenstein te onderscheiden. Echter, ‘vroeg’ is niet het tegengestelde van ‘later’. Het zou ‘vroeg’ en ‘late’ moeten zijn of ‘vroegere’ en ‘latere’. Ik kies ervoor om ‘vroegere’ en ‘latere’ te gebruiken, omdat de termen relatief ten opzichte van elkaar gebruikt worden.

geformuleerd: een propositie verwijst naar een feit in de werkelijkheid. Een propositie geeft een beeld van een deel van de werkelijkheid. Als ik weet waar een propositie naar verwijst, wat zij toont, begrijp ik de propositie, nu en voor altijd.⁵ En als een reeks woorden wat lijkt op een propositie nergens naar verwijst, als zij niets afbeeldt, dan is zij niet te begrijpen en daardoor geen propositie, maar onzin. Voor Kant is een object alleen te kennen als deze uit de fenomenale wereld komt. Analooft heeft een zin voor Wittgenstein alleen betekenis als deze verwijst naar feiten in de werkelijkheid.

Dan vindt de omslag plaats. Alhoewel de latere Wittgenstein op zoek blijft naar de werking van taal, is zijn analyse nu compleet anders. Hij stapt af van het idee dat er één logische structuur van taal is. Er zijn meerdere talen met ieder een eigen structuur.⁶ Taal is nu lokaal en afhankelijk van de context geworden. Taal in het schaken werkt anders dan taal in het verkeer. Dat betekent ook dat taal geen ware essentie heeft, er ligt niets verborgen achter de taal waarnaar we op zoek zouden moeten gaan, er is geen universele verbinding met de werkelijkheid. We moeten taal zowel letterlijk als figuurlijk 'in de juiste context plaatsen'. De betekenis van een uitdrukking verwijst niet meer naar de situatie in de werkelijkheid - een situatie die is zoals zij is, ongeacht hoe wij er tegen aan kijken - maar is de manier waarop zij gebruikt wordt binnen haar context.⁷ Wittgenstein noemt deze context 'levensvorm'. Tegen Plato zou hij zeggen: "Er is geen Idee Modder, de betekenis van 'modder' toont zich in elke levensvorm waarin het woord 'modder' gebruikt wordt." Wanneer ik weet wat ik moet doen bij het lezen van de tekst 'Voer uw PIN in', wanneer ik weet hoe ik deze informatie moet gebruiken in de situatie waarin ik mij bevind, dan begrijp ik de betekenis van deze zin. Wittgenstein gebruikt vanaf nu de term 'taalspelen' voor taal, waarmee hij benadrukt dat taal verbonden is met de bezigheden binnen de context. Taalspelen kunnen natuurlijk wel op elkaar lijken, zeker als dezelfde woorden gebruikt worden. Ze hebben echter niet iets essentieels gemeen wat in elk taalspel terugkomt. Net zoals neven en nichten op elkaar lijken, zonder dat alle neven en nichten een bepaald kenmerk delen, zo vormen taalspelen ook een familie. Wittgenstein spreekt dan ook van familiegelijkenis.

Ik begrijp de betekenis van een uitdrukking binnen een taalspel als ik weet hoe ik deze moet gebruiken, hoe ik moet handelen, in de levensvorm van het taalspel. De wijze hoe je moet handelen wordt voorgeschreven door de regels van het taalspel, net zoals spelregels dat doen. Het juiste gebruik van taal is dan het volgen van de regels binnen het taalspel.⁸ Het begrijpen van betekenis dus is de vaardigheid om regels te volgen. Maar hoe ziet Wittgenstein 'regels' eigenlijk?

Regels zijn geen onafhankelijk entiteit in een levensvorm. Het is niet zo dat regels losstaan van de werkelijkheid. Ze zijn juist vervlochten met die levensvorm. Als we ze als externe entiteit opvatten, dan lijkt het alsof we achter de regels aan moeten lopen. De optelregels schrijven ons voor dat twee plus drie gelijk is aan vijf en leiden ons daarmee naar het goede antwoord. Kunnen wij dan niet anders dan vijf te antwoorden? En is het dan zelfs zo dat er een verborgen waarheid door de optelregels wordt getoond? De geheime wereld van de getallen misschien? Wittgenstein wil hier niets van weten. Deze verwarring komt precies door het niet snappen van de werking van taal. Regels leiden ons wel, maar het is beter om te zeggen dat wij ons door regels laten leiden. Wij kiezen ervoor om regels te volgen en daarmee deel te blijven nemen aan het taalspel.⁹ Het is niet

zo dat we de regels moeten volgen. Een regel is het resultaat van ons collectieve gebruik ervan.

Regels zijn echter niet het resultaat van mijn privé-gebruik. Regels hebben namelijk geen nut als ik er niet aan gehouden kan worden. En om mij aan de regels te houden heb ik anderen nodig. In mijn eentje lukt mij dat niet, wat Wittgenstein brengt tot zijn beroemde private language argument. Een levensvorm is altijd sociaal. Binnen deze sociale omgeving leer ik ook hoe de regels te volgen. Niet door de regels uit mijn hoofd te leren, maar door anderen na te doen.¹⁰ Ik word erin getraind.

Wat zijn de consequenties voor kennis? Kennis is geworteld in een levensvorm. Levensvormen kunnen verschillen en dat heeft dus verschillende soorten kennis tot gevolg. Maar wat moeten we met bepaalde zaken, die wij ons niet anders zouden kunnen voorstellen, die in elk levensvorm hetzelfde zijn? Bijvoorbeeld dat ik twee handen heb, of dat mijn naam mijn naam is? Is het echt mogelijk om in te denken hoe het zou zijn als dit niet het geval zou zijn? Volgens Wittgenstein niet. Dit is essentieel voor mijn levensvormen.¹¹ Als dit niet het geval zou zijn, dan staat hele mijn wereld op z'n kop. Dan gaat alles schuiven, wordt alles vloeibaar, weet ik niet meer wat ik kan geloven. Deze essentiële zaken trekt Wittgenstein uit het domein van de kennis. Ik controleer niet eerst of ik voeten heb voordat ik opsta. Ik sta gewoon op *zonder erbij na te denken*.¹² Wittgenstein betoogt dat er alleen maar weten is als er ook twijfel mogelijk is. Twijfel wordt pas mogelijk als we er eerst in geloven.¹³ En de zaken waar we niet aan kunnen twijfelen, daar spelen geloof en kennis geen rol: dat is gewoon zo. Ze zijn de fundamenteën van onze levensvormen. Ze zijn 'het gegevene', de basis waarop de rest voortborduurdt. Kennis verschaft ons geen toegang tot de ware wereld, maar is gebouwd op de wereld die is zoals hij is. We moeten het gegevene als gegeven accepteren. Meer zekerheid kunnen we niet krijgen.¹⁴ Door blijven spitten heeft geen zin.

1.2 Tien kenmerken van Duintjer

In *Random Regels*¹⁵ beschrijft Otto Duintjer tien kenmerken van regel-geleid gedrag die hij gevonden heeft bij Wittgenstein of zijn volgers. Onder gedrag verstaat Duintjer naast handelen ook taalgebruik, denken en waarnemen. Regels worden in de ruime zin van het woord opgevat en verwijzen onder andere naar maatstaven, criteria en normen.

De term 'geleid' van Duintjer vind ik wat ongelukkig gekozen. Zo lijkt het alsof wij alleen maar achter de regels van anderen aanlopen, dat wij door de regels geleid of gestuurd worden. Zoals we eerder hebben gezien is dit niet zoals Wittgenstein het bedoelt. Wij worden niet door regels geleid, zoals de rails de trein naar het volgende station leiden.

'Leiden' moet eerder worden gezien in de zin van het laten leiden door een ober naar een tafel in een restaurant om er zeker van te zijn dat je aan de juiste tafel gaat zitten. Wij laten ons leiden, maar kunnen er ook voor kiezen om ons niet te laten leiden. In feite kiezen we ervoor om geleid te worden door ons te laten leiden. Wellicht past 'begeleid' dan ook beter in deze context dan 'geleid'.

1. Regel-geleid gedrag is niet hetzelfde als louter regelmatig gedrag

Regelmaat is niet voldoende voor regel-geleid gedrag. Het kloppen van het hart gaat, als het goed is, vrij regelmatig, maar dit is niet regel-geleid. Dit neemt echter niet weg dat regel-geleid gedrag in de regel wel regelmatig is.¹⁶

2. Regel-geleid gedrag is niet hetzelfde als gedrag met bewuste reflectie op of theoretische kennis omtrent regels

Reflectie of kennis vereisen dat er iets te reflecteren of te kennen is. Vaak is dit niet het geval. Zo zijn er geen expliciete regels voor het maken van grappen en gedragen wij ons al vaak regel-geleid, zonder dat we weten waarom. Een ander argument tegen de bewering dat wij regels altijd bewust volgen is dat als dit zo zou zijn, er regels nodig zouden zijn om te weten of je je aan de regels houdt, wat leidt tot een oneindige regressie. Een regel is geen verbinding.¹⁷ Dit betekent overigens niet dat regel-geleid gedrag geen gedrag met bewuste reflectie op of theoretische kennis omtrent regels kan zijn. Een automobilist vertoont bijvoorbeeld wel regel-geleid gedrag.

Regel-geleid gedrag vereist wel een 'weten te', maar niet een 'weten dat'. Het gaat hier om 'weten' als 'kunnen'. Het gedrag heeft het primaat over de regels, al is het wellicht beter om ze niet als twee gescheiden delen te zien. Schaken bestaat niet uit het zetten van een stuk en daarna de zet controleren met de regels van het schaken in de hand of andersom, maar schaken is het zetten van stuk volgens de regels van het schaken. Regels zijn in het gedrag geïncorporeerd.¹⁸

3. Regel-geleid gedrag is kritiseerbaar, evalueerbaar

Het eerste positieve kenmerk van regel-geleid gedrag is dat het gedrag is waarvan we weten of het correct is of niet. Er is een regel waarmee we kunnen beoordelen of het gedrag toelaatbaar is. Dit komt het duidelijkst naar voren bij gedrag wat een regel overtreedt.¹⁹ Als ik tijdens een potje voetbal de bal met mijn handen vastpak, is er een regel om te controleren of deze handelingen toegestaan is. Regel-geleid gedrag gaat echter verder dan alleen maar het kunnen doen van deze constatering. Het houdt namelijk ook in dat er een straf kan worden opgelegd. Het deelnemen aan regel-geleid gedrag impliceert bovendien dat je accepteert dat na het overtreden van een regel anderen jou een straf kunnen opleggen.

Regel-geleid gedrag houdt ook in dat je verantwoordelijkheid neemt voor de benodigde voorwaarden. Je kan de portier niet vragen om de deur open te doen als er geen deur is.²⁰ Je kan daar dan op worden aangesproken.

4. Regel-geleid gedrag is gedrag dat geleid wordt door publieke, sociale, gemeenschappelijke, door personen in acht genomen regels, maatstaven, criteria

Als ik tijdens een potje tennis de bal met mijn voeten terugschop, dan zijn er regels waarmee ik dat gedrag kan controleren (zie ook kenmerk 3). De regels kunnen echter niet toereikend of volledig zijn: de daadwerkelijke situatie hoeft niet perfect aan te sluiten bij de situatie waar de regel voor bedoeld is.²¹ In dat geval bestaat het gevaar dat de regel zijn kracht verliest, omdat de regel in iedere situatie anders kan worden toegepast. Er zijn anderen nodig om te controleren dat dit niet het geval is. De gemeenschappelijkheid van regels garandeert ons dat er niet met de regels gerommeld

wordt. Over de mogelijkheid van een ‘private language’ zijn Wittgensteinianen en Wittgenstein verdeeld. Voor Wittgenstein is dit in ieder geval onmogelijk.

5. Regel-geleid gedrag is aangeleerd gedrag

Autorijden leer je niet door de verkeersregels uit je hoofd te leren. Je leert het ook niet door precies na te doen wat iemand anders ook doet. Als je rij-instructeur altijd bij een kruising rechtsaf slaat, maar je moet na het behalen van je rijbewijs op dezelfde kruising linksaf, dan moet je niet de rij-instructeur nadoen en ook rechtsaf slaan. Je leert regel-geleid gedrag door anderen na te doen, je het gedrag eigen te maken, weten wanneer je het moet doen en wanneer niet, snappen hoe en waarom de ander het zo doet zoals hij doet en niet anders.

6. Regel-geleid gedrag is voor anderen begrijpelijk gedrag; gemeenschappelijke regels zijn voorwaarde voor de begrijpelijkheid van gedrag

Dit kenmerk is een voorwaarde voor het vorige kenmerk. Regel-geleid gedrag kan aangeleerd worden als het te begrijpen is, als het te volgen is. Begrijpen duidt hier niet op het volledig kunnen verklaren, maar meer op het ‘weten wat er bedoeld wordt’.

7. Regel-geleid gedrag is gedrag met (gedrag waarbij je kunt zoeken naar) vooronderstellingen, implicaties, consequenties en onverenigbaarheden (‘incompatibilities’)

Dit kenmerk hangt nauw samen met het vorige kenmerk, want niet alleen het gedrag zelf is te begrijpen, maar ook de intentie die erachter schuilt. Als ik mijn linker knipperlicht aan heb staan, is het voor anderen te begrijpen dat ik linksaf ga slaan (zie vorig kenmerk). Maar de medeweggebruiker snapt ook dat ik linksaf *wil* slaan omdat ik bijvoorbeeld die kant op moet.

Regels kunnen elkaar ook tegenspreken.²² Zolang er geen problemen zijn kunnen de regels gewoon gevolgd worden. Maar zodra er een contradictie verschijnt, dan kan deze direct worden opgelost door een nieuwe regel te introduceren. Je kan volgens Duintjer dus wel zoeken naar onverenigbaarheden, maar volgens Wittgenstein heeft dat geen zin. Zij tonen zich vanzelf en tot die tijd hoeven we er ons geen zorgen over te maken.

8. Regel-geleid gedrag is vatbaar voor verandering

Het hangt uiteindelijk van de actor zelf af of hij zijn verplichting nakomt en of hij dit blijft doen.²³ Volgens Duintjer betekent verandering van regels dat wij andere mensen worden. Kenmerk 2 vertelt ons dat regel-geleid gedrag niet alleen bewust is. Dit heeft tot gevolg dat je niet alleen in je hoofd verandert als je gedrag verandert, je gaat niet alleen andere regels volgen, maar je verandert totaal. Je wordt een ander mens. Ook kenmerk 4 geeft volgens Duintjer aanleiding hiertoe, omdat verandering van regel-geleid gedrag verandering van gemeenschap inhoudt en als je tot een andere gemeenschap behoort, ben je een ander mens geworden.

Regel-geleid gedrag is mede vatbaar voor verandering omdat de regels zelf in zekere zin willekeurig zijn.²⁴ Regels kunnen worden weggelaten en toegevoegd. Er zijn geen heilige regels.

9. Regel-geleid gedrag is gedrag met de mogelijkheid tot reflectie

Dit kenmerk belicht een mogelijke aanleiding van het vorige kenmerk. Als regel-geleid gedrag bewust veranderd wordt, dan is hiervoor enige mate van reflectie op regel-geleid gedrag voor nodig. Reflectie kan een aanleiding zijn voor verandering van regel-geleid gedrag. Het kan er natuurlijk ook toe leiden dat het huidige regel-geleide gedrag strikter wordt afgedwongen.

10. Regel-geleid gedrag is gedrag geleid door de gewettigde verwachtingen van de gemeenschap waartoe men behoort

Als ik regel-geleid gedrag vertoon, bevind ik mij in een gemeenschap waarbinnen dat gedrag verwacht wordt. Anderen binnen die gemeenschap mogen dan ook van mij verwachten dat ik mij volgens de regels gedraag. Zij zijn hiertoe gewettigd, maar 'gewettigd' verwijst niet per se naar een juridische zekerheid. Het raakt eerder aan een mogelijkheid tot onderbouwing, een verwachting die ergens op gebaseerd is, een verwachting zoals je je zou moeten gedragen.

Hoofdstuk 2. Regels en vertoog bij Foucault

In zijn archeologische periode is Michel Foucault nog zoekende. Hij onderzoekt uiteenlopende onderwerpen en heeft verschillende technieken nodig omdat hij steeds tegen andere problemen aanloopt. Terugkijkend voelt hij zich genoodzaakt om zijn methode uit te werken. Dit doet hij in *De Archeologie van het Weten*²⁵ (1969), waarin hij ons laat weten wat de rol van regels binnen een vertoog is.

2.1 Discursieve formatieregels

In *De Archeologie van het Weten* beschrijft Foucault een methode om het weten (savoir) in te delen. Het weten is niet alledaagse kennis maar zijn noodzakelijke voorwaarden om in een bepaalde periode kennis te kunnen hebben. De traditionele wijze van indelen wijst hij af. Niet omdat deze manier willekeurig is, maar omdat de indruk wordt gewekt dat deze indeling de juiste is, dat er zich een essentie achter een gebeurtenis schuilhoudt en dat het weten een universele, verborgen structuur of een doel heeft, waarbij objecten klaar liggen om gekend te worden en specifieke subjecten het voorrecht hebben om het weten verder te helpen.

Foucault wil de gebeurtenissen van het weten geen indeling opleggen, maar ze zelf laten tonen tot welk deel van het weten zij behoren. Een eenheid binnen het weten noemt hij een discursieve formatie en elke eenheid heeft haar eigen regels die die eenheid voortbrengen. Als aangetoond kan worden dat verschillende gebeurtenissen binnen het weten onderworpen zijn aan dezelfde discursieve formatieregels, dan behoren ze tot dezelfde discursieve formatie. Wordt deze discursieve formatie vervolgens onder woorden gebracht in taaluitingen (énoncés), dan wordt zij een vertoog (discours).

Discursieve formatieregels bepalen welke typen taaluitingen er gedaan kunnen worden en welke niet, welke objecten onderzocht worden en welke niet, welke concepten er gebruikt worden en welke niet, en welke thematische beslissingen worden genomen en welke niet. De regels van een discursieve formatie zijn niet alleen de mogelijksvoorwaarden voor de elementen waaruit een discursieve formatie bestaat, maar ook de voorwaarden waardoor ze samen kunnen bestaan, kunnen worden aangepast en kunnen verdwijnen. Analoog aan de verstandscategorieën van Kant zou je kunnen zeggen dat formatieregels de discursieve formatie produceren. Foucault noemt de taaluitingen van een vertoog zelfs historisch a priori om deze gelijkenis duidelijk te maken.²⁶ Echter, hij wijst ons ook direct op het principiële verschil: de formatieregels liggen in de geschiedenis en zijn niet formeel zoals de verstandscategorieën van Kant.

De formatieregels zelf zijn niet makkelijk te vinden. Ze zijn geen onderdeel van de elementen van een discursieve formatie, maar maken die elementen juist mogelijk. Ze leven zelf op het preconceptuele niveau. Ze zijn niet universeel, maar gelden alleen binnen de eigen discursieve formatie. En omdat een discursieve formatie gebonden is aan tijd en ruimte zijn haar regels dat ook. Ze worden echter wel beïnvloed en wel door de gebeurtenissen die ze zelf mogelijk maken. Ten slotte vertonen ze zoveel gelijkenis dat wij ze als eenheid kunnen beschouwen. Ze vertonen familiegelijkenis, zou Wittgenstein zeggen.²⁷

Formatieregels kunnen niet worden toegeschreven aan een specifiek subject, maar maken het mogelijk voor een individu om zich als subject binnen het vertoog uit te spreken. De rol van een subject is dan ook alleen het verwoorden van de discursieve formatie. Hij is geen oorsprong, geen bron van het vertoog, maar een open plek wat door eenieder kan worden ingenomen om het vertoog manifest te maken. Het gaat erom *dat* er een taaluiting gedaan wordt, *wat* deze taaluiting is en *hoe* deze gedaan wordt, maar niet *wie* de taaluiting doet.

De zoektocht naar discursieve formaties, wat alleen maar kan in haar vorm als vertoog want alleen dan is zij fysiek, moet zich verre houden van de traditionele manier van zoeken naar samenhang. Om zijn eigen methode duidelijk af te scheiden geeft Foucault er een eigen naam aan: archeologie. Connotaties als de voeten in de modder in plaats van met het hoofd in de wolken, het vinden van verspreide, individuele overblijfselen in plaats van het speculeren over het doel van de geschiedenis en het luisteren naar het verhaal van deze overblijfselen in plaats van er een verhaal aan op te leggen komen bij deze naamgeving vanzelf op.

Echter, zou er, hoe ironisch ook, ook een verborgen betekenis achter deze naam kunnen schuilen? Want betekent archè niet 'begin', en is de archeoloog dan niet degene met kennis van het begin? De archeoloog heeft kennis van het begin, omdat hij het begin op de juiste plek zoekt, namelijk in de praktijk. Maar misschien nog wel belangrijker is dat de archeoloog weet *dat* het begin in de praktijk ligt en niet in de speculatie. Dat is het ware inzicht van de archeoloog. Dat is logos van de archè.

2.2 Vergelijking Wittgenstein en Foucault

Met deze informatie kunnen we de vergelijking maken met de tien kenmerken van Duintjer. Het zal echter reeds duidelijk zijn dat Foucaults ideeën niet naadloos aansluiten bij de kenmerken. Zo heeft Wittgenstein het over regels als scheidsrechter binnen een taalspel, terwijl Foucault het heeft over regels als mogelijkhedenvoorwaarden en daarmee ten grondslag liggend aan een discursieve formatie. Hoe kunnen we dan toch een vergelijking maken?

'Regel-geleid gedrag' is voor Duintjer bepaald gedrag wat mensen vertonen. Maar het regel-geleide bij Foucault verwijst naar de gebeurtenissen binnen een discursieve formatie, want het zijn de gebeurtenissen die zijn onderworpen aan de discursieve formatieregels. De mens komt pas daadwerkelijk als actor naar voren als een discursieve formatie hem nodig heeft om te vermaterialiseren en daarmee een vertoog te worden. De mens is de overgang van discursieve formatie naar vertoog, en wordt dan een subject. En dit subject binnen het vertoog vertoont gedrag wat in overeenstemming is met de gebeurtenissen binnen de discursieve formatie. Het gedrag van dit subject kunnen we dan ook regel-geleid noemen. En het gedrag van deze subjecten wordt vergeleken met de kenmerken van het regel-geleide gedrag van Duintjer.

Als we Foucault spiegelen aan een kenmerk van Duintjer dan zullen we er eerder op uitkomen dat Foucault het kenmerk zou kunnen accepteren dan dat hij een kenmerk ook letterlijk zo noemt. Om hier uiting aan te geven gebruik ik de onderstaande indeling om de 'gelijkgestemdheid' per kenmerk te peilen, variërend van 'Impliciet mee oneens' tot 'Expliciet mee eens':

- Impliciet mee oneens: Foucault is het met dit kenmerk oneens. Interpretatie van Foucaults ideeën is nodig en een vertaling ervan naar het vertoog.
- Het klopt wel, maar...: Foucault is het eens met dit kenmerk, maar het gaat hem eigenlijk om iets anders. Het kenmerk raakt niet de kern van de zaak.
- Neutraal: Foucault is het met dit kenmerk eens noch oneens. Hij zegt er niets over.
- Impliciet mee eens: Foucault is het met dit kenmerk eens. Interpretatie van Foucaults ideeën is nodig en een vertaling ervan naar het vertoog.
- Expliciet mee eens: Foucault is het met dit kenmerk eens en dit valt direct uit zijn uitspraken te concluderen.

2.2.1 Vergelijking

1. Regel-geleid gedrag is niet hetzelfde als louter regelmatig gedrag

Foucault is het hier impliciet mee eens. Hij laat zich niet uit over een regelmatigheid in het gedrag. Wat er echter achter dit kenmerk lijkt te zitten is dat niet elke mogelijke overeenkomst voldoende is om regel-geleid gedrag te veroorzaken. En dit komt wel terug bij Foucault. Zo is het niet voldoende of noodzakelijk voor boeken dat ze dezelfde auteur hebben om tot hetzelfde vertoog te behoren.²⁸

2. Regel-geleid gedrag is niet hetzelfde als gedrag met bewuste reflectie op of theoretische kennis omtrent regels

Foucault is het hier expliciet mee eens. Hij gaat zelfs verder dan dit kenmerk. Want bewuste reflectie of theoretische kennis is überhaupt niet mogelijk door de subjecten van een vertoog, omdat de formatieregels niet expliciet gemaakt zijn²⁹. Ze zijn niet door subjecten bedacht³⁰ en bevinden zich op het preconceptuele niveau³¹.

3. Regel-geleid gedrag is kritiseerbaar, evalueerbaar

Foucault is het hier impliciet mee oneens. Subjecten van een vertoog kunnen niet aangeven of de taaluitingen van hun eigen vertoog toegestaan zijn of niet omdat zij geproduceerd worden door de regels ervan en dus geen onafhankelijk positie in kunnen nemen om van daaruit een oordeel te vellen. Iemand met een roze bril op zal nooit kunnen zeggen dat iets niet roze is, omdat voor hem alles roze is. Foucault schetst ons een beeld van een vertoog in de dominante rol en de subjecten als haar slaven. De subjecten hebben niet veel speelruimte, volgen de regels en brengen datzelfde vertoog onder woorden. Doen zij dit niet, dan vallen zij buiten het vertoog. Het is dan niet zo dat een subject zelf uit een vertoog stapt. Een subject slaat een bepaalde taaluiting uit en die taaluiting wijst uit tot welk vertoog dat subject behoort. Een kritische blik van de subjecten op het eigen vertoog is uitgesloten.

Niet bedoeld door Duintjer, maar wel meerdere malen aangehaald door Foucault is dat het voor een buitenstaander, namelijk de archeoloog, wel mogelijk is om het regel-geleid gedrag van de subjecten te evalueren. Dat is namelijk zijn taak. Maar dit betekent niet dat de subjecten zelf ook deze kritische positie kunnen innemen.

4. Regel-geleid gedrag is gedrag dat geleid wordt door publieke, sociale, gemeenschappelijke, door personen in acht genomen regels, maatstaven, criteria
Bij Foucault klopt dit kenmerk wel, maar legt het de nadruk verkeerd. Dit kenmerk gaat erover dat het voor een individu principieel onmogelijk is om zich aan een regel te houden, dat daar altijd anderen voor nodig zijn. In het verhaal van Foucault wordt het individuele subject noodzakelijk aan regels onderworpen, en deze regels zijn sociaal en dus wordt het individu noodzakelijk geleid door sociale regels. Echter, het sociale karakter van de regels is een gevolg, geen oorzaak. Een subject heeft de anderen niet nodig, een subject heeft de regels nodig. Foucault laat zich er niet over uit of anderen nodig zijn voor een vertoog. Of een privévertoog mogelijk is vertelt hij ons niet.

5. Regel-geleid gedrag is aangeleerd gedrag

Foucault is het hier impliciet mee eens. Hij laat zich hier niet over uit, maar aangezien de subjecten niet de bedenkers zijn van de regels en zij zich ook niet bewust zijn van die regels, maar toch de regels volgen, ligt het voor de hand dat zij het volgen van de regels overnemen van de andere subjecten van een vertoog.

6. Regel-geleid gedrag is voor anderen begrijpelijk gedrag; gemeenschappelijke regels zijn voorwaarde voor de begrijpelijkheid van gedrag

Foucault is het hier impliciet mee eens. Aangezien de subjecten van een vertoog dezelfde regels volgen, is het logisch dat het gedrag van een bepaald subject begrijpelijk is voor een ander subject.

Duintjer bedoelt met dit kenmerk niet dat het gedrag voor een buitenstaander begrijpelijk is. Echter, dit is wel voor Foucault een van de uitgangspunten om archeologie te kunnen toepassen.

7. Regel-geleid gedrag is gedrag met (gedrag waarbij je kunt zoeken naar) vooronderstellingen, implicaties, consequenties en onverenigbaarheden ('incompatibilities')

Bij Foucault valt de beoordeling van dit kenmerk in twee tegengestelde delen uiteen. Aan de ene kant is Foucault het er expliciet mee eens dat je kan zoeken naar consequenties en onverenigbaarheden. Het is zelfs de taak van een archeoloog om hiernaar op zoek te gaan en dit als startpunt te nemen.³² Echter, het is juist niet de bedoeling om naar intenties te zoeken. Deze verborgen intenties leiden af van het ware onderwerp: niet de intentie, maar de uitspraak, niet het verborgene, maar het gebeurde.³³ Het zoeken naar intenties verleidt ons om onterecht een actieve rol aan het subject in een doelgerichte geschiedenis toe te kennen.

8. Regel-geleid gedrag is vatbaar voor verandering

Bij Foucault klopt dit kenmerk wel, maar legt het de nadruk verkeerd. Het geeft namelijk teveel macht aan het subject. Het is zeker zo dat regel-geleid gedrag verandert omdat de regels zelf veranderen, mede beïnvloed door keuzes die door een subject gedaan worden.³⁴ Echter, het is niet zo dat een subject bewust een regel kan aanpassen.

9. Regel-geleid gedrag is gedrag met de mogelijkheid tot reflectie

Foucault is het hier impliciet mee oneens, zoals we al bij kenmerk 3 hebben gezien.

10. Regel-geleid gedrag is gedrag geleid door de gewettigde verwachtingen van de gemeenschap waartoe men behoort

Bij Foucault klopt dit kenmerk wel, maar is het een lege bewering. Subjecten van hetzelfde vertoog volgen dezelfde regels en daarom zouden ze wel verwachtingen mogen hebben van de andere subjecten, maar aangezien subjecten zelf niet weten wat die regels zijn, zijn ze daartoe niet in staat. Ze mogen wel verwachtingen hebben, maar kunnen dat niet. Dat kan alleen de archeoloog.

2.2.2 Evaluatie

Zowel bij Foucault als bij Wittgenstein zien we dat bewuste reflectie op regels niet nodig is en dat regel-geleid gedrag aangeleerd en begrijpelijk is. Waar ze gedeeltelijk in overeenstemmen is dat het sociale essentieel is, dat er gezocht kan worden naar intenties en onverenigbaarheden, dat verandering mogelijk is en dat er gewettigde verwachtingen zijn. Maar het beeld overheerst toch wel dat de rol van regels bij Foucault ver af staat van de rol van regels bij Wittgenstein. Dit valt voor een groot gedeelte toe te schrijven aan de verschillende functies van de regels: bij Foucault gaat het om regels als mogelijkheidsvoorwaarden en bij Wittgenstein gaat het om begeleidende regels. Het gevolg hiervan is dat Foucault de nadruk legt op het producerende vermogen van regels en hun principiële onkenbaarheid voor de subjecten binnen een vertoog. Regels zijn de onzichtbare, stuwende kracht van een vertoog. Voor Wittgenstein zijn regels meer een middel om elkaar te kunnen begrijpen: de nagels die betekenis vastpinnen. Ook bij Wittgenstein worden ze onbewust gevolgd, maar ze worden wel expliciet op het moment dat er een probleem is.

Een ander groot verschil is de rol van het subject. Duintjers kenmerken over kritiseerbaarheid, het publieke zijn, de zoektocht naar intenties, verandering, reflectie en de gewettigde verwachtingen dichten het subject voor Foucault allemaal te veel macht toe. Voor Wittgenstein is het volgen van regels een keuze om deel te blijven nemen aan het taalspel. En juist deze keuzemogelijkheid ontbreekt bij Foucault. Hij schetst ons een discursieve formatie wat zich bijna autonoom ontwikkelt en de mens alleen nodig heeft om een vertoog te worden. De actieve rol van het subject is minimaal. Het subject wat een taaluiting doet verschilt niet zo heel veel van de pen die haar opschrijft. Passief volgt hij haar bevelen op. Een kritisch geluid zal je niet van hem horen, geen *onvertogen* woord.

Hoofdstuk 3. Regels en macht bij Foucault

Foucault heeft zichzelf met zijn archeologie een mooi fundament verschaft, maar toch mist hij nog iets. Archeologie alleen is niet voldoende. Hij richt zich nu op macht, en dat wordt het centrale onderwerp van zijn onderzoek. In dit hoofdstuk wordt uit de doeken gedaan wat Foucault met het begrip macht bedoelt en hoe hij de rol van regels daarbinnen ziet.³⁵ Met deze kennis kunnen we dan wederom de vergelijking maken met de visie van Wittgenstein via de kenmerken van Duintjer.

3.1 De overgang

De overgang van de archeologische periode naar de genealogische periode zien we gebeuren in *De Orde van het Vertoog*³⁶ (1971). Hierin schrijft hij nog steeds dat het vertoog wordt voortgebracht zoals hij dat al deed in *De Archeologie van het Weten*. Echter, het voortbrengen is niet meer onschuldig, maar lijkt een intentie te hebben. Het lijkt de status quo te willen handhaven, gevaren uit de weg te willen ruimen en vervreemdende gebeurtenissen glad te willen strijken. Er komt een onderliggende stroom bloot te liggen die het vertoog stuurt. Het is dit ontluikende besef van manipulatie wat vanaf *Discipline, Toezicht en Straf*³⁷ (1975) uitgroeit tot het centrale thema macht, en wat regels verdringt van hun centrale positie in het vertoog.

3.2 Macht

In tegenstelling tot filosofen die hun ideeën aan ons voorleggen als ‘the truth, the whole truth and nothing but the truth’, heeft het onderzoek van Foucault veel meer de vorm van een zoektocht. Maar wat is de aanleiding van de reis, waarop hij ons zo graag als reisgezel wil hebben? Wat kan het zoeken ons leren? Tijdens zijn archeologische periode is hij daar nog niet helemaal uit. Hij is nog voornamelijk aan het schoppen tegen het establishment. Echter, in zijn genealogische periode krijgt zijn doel steeds meer vorm, en laat hij steeds meer doorschemeren dat het hem uiteindelijk om vrijheid gaat. Hij wil laten zien dat er verschillende krachten werken die ons sturen en daarmee onze vrijheid inperken. “Zie je dan niet dat je gemanipuleerd wordt?”, lijkt hij ons toe te willen schreeuwen. Door dit te laten zien, en door duidelijk te maken dat het ook anders zou kunnen, wil hij ons er op wijzen dat wij nog steeds vrijheid hebben. Wij hoeven niet te doen wat anderen willen dat we doen, we hebben de vrijheid om onze eigen weg te kiezen.³⁸ De vraag die we in het vervolg in ons achterhoofd moeten houden is derhalve: ‘Hoe worden wij gemanipuleerd?’. Foucault gebruikt hier de term ‘macht’ voor.

Foucault wil ons niet alleen tonen hoe macht werkt, maar hij wil ons ook laten zien wat macht niet is, of beter gezegd, *dat* macht niet is.³⁹ Foucault heeft een afkeer van fundamentele en universele essenties en waarheden. Er staat niets buiten de geschiedenis en de maatschappij.⁴⁰ Er is niet een kern waarnaar we moeten zoeken, geen Platoonse Ideeënwereld, geen contextvrije, a-historische, objectieve beschrijving. We hebben niets aan een zoektocht naar altijd en overal geldende principes. We doen er dan ook goed aan niet op zoek te gaan naar de essentie van macht. De vraag ‘wat is macht?’ kan ons gemakkelijk op het verkeerde been zetten. Deze vraag impliceert dat er een ‘wat’, oftewel

een essentie, van de macht bestaat. Foucault kiest dan ook voor de vraagstelling ‘Hoe werkt macht?’ om niet verleid te worden om te zoeken naar essenties.⁴¹

Macht doet iets met de wereld, het is niet, het werkt, het heeft effect. Macht an sich bestaat niet, macht is altijd verbonden met de praktijk. Om dit te accentueren kunnen we beter ‘machtspraktijk’ gebruiken. Macht zonder praktijk is slechts een leeg woord. En omdat er veel verschillende praktijken zijn, zijn er ook veel verschillende machtspraktijken, die niet onder één groot allesoverheersend machtspraktijk vallen. Macht is niet meer dan een leeg containerbegrip, een verzamelnaam voor machtspraktijken.

In het vervolg van deze paragraaf belicht ik de volgende kanten van Foucaults onderzoek naar macht: archeologie en genealogie als aanpak, biomacht als analyse, dispositief als arena en een aantal aspecten van macht als laatste.

3.2.1 Archeologie en genealogie

Als Foucault het in zijn genealogische periode heeft over zijn eigen onderzoek, dan spreekt hij over archeologie als methode en genealogie als ontwerp of tactiek.⁴² Hij keert zich dus niet af van zijn archeologische periode, maar plakt er een genealogische tactiek aan vast. De archeoloog vindt, en laat de interpretatie aan de genealoog over.

Want als de werktafel van de archeoloog eenmaal vol ligt met taaluitingen, gezuiverd van alle verwijzingen naar een hoger doel of een eerste oorsprong, moeten ze uiteindelijk wel betekenis krijgen.⁴³ Ze moeten wel geïnterpreteerd worden. En dat doet de genealoog. Een teken van een machtspraktijk onderzoekt hij lokaal en specifiek in zijn eigen waardigheid. Hij erkent de zelfstandigheid van een gebeurtenis zonder daarbij een groter achterliggend verhaal te hebben. Binnen de machtspraktijk zijn er natuurlijk wel kleine verhalen te vinden, maar we moeten ons weerhouden daaruit conclusies trekken voor zoiets als het totale, het eeuwige of het universele.

In de genealogie wordt erkend dat de wereld zich niet langs een mooie rechte lijn ontwikkeld, maar via strijd en chaos.⁴⁴ Er is altijd verzet tegen de overheersende macht, tegen de overwinnaar die de geschiedenis schrijft. Er is niet één oorsprong, maar er zijn oneindig veel startpunten. Omdat de genealoog zich niet aan het grote verhaal houdt, is er ruimte voor het andere. Datgene wat in de grote verhalen opzij wordt geschoven, wat door de macht wordt weggedrukt, dát verzet kan de genealoog boven halen. Het gediskwalificeerde en illegitieme wordt bevrijd van zijn onderdrukking.

Foucault onderscheidt drie assen van de genealogie, die ieder een historische ontologie beschrijven.⁴⁵ De eerste is kennis en gaat over hoe we onszelf constitueren als subjecten van kennis. Hij noemt deze as ook wel waarheid in plaats van kennis. De tweede is macht, waarin de relatie van onszelf tot een machtsveld wordt behandeld en hoe we onszelf constitueren als handelend jegens anderen. De laatste is ethiek, wat de wijze waarop wij ons als morele actoren constitueren bestrijkt. Hieruit blijkt dat de in deze scriptie niet besproken ethische periode van Foucault niet zozeer een vervolg is op de genealogische Foucault, maar eerder een specialisatie ervan.

De drie assen moeten niet de indruk wekken dat kennis, macht en ethiek drie gescheiden domeinen zijn. Ze zijn innig met elkaar verbonden. Als we bijvoorbeeld kijken naar de relatie tussen kennis en macht, dan is het niet zo dat kennis ons bevrijdt

van onderdrukking door macht.⁴⁶ Macht gebruikt kennis en kennis leidt weer tot macht. Ze zijn een Siamese tweeling, in tegenstelling tot wat de naam van zijn boek *Power/Knowledge* (1980) ons in eerste instantie doet vermoeden.

Foucault heeft de vraag ‘Wat is de mens?’, die Kant destilleerde uit de vragen ‘Wat kan ik weten?’, ‘Hoe moet ik handelen?’ en ‘Wat kan ik hopen?’, ter harte heeft genomen. Als Foucault de centrale vraag naar de mens als genealoog weer uitsplitst komt hij uit op drie thema’s, namelijk kennis, macht en ethiek. We zien dat zijn subthema’s niet overeenkomen met de subthema’s kennis, ethiek en macht van Kant. Ze hebben de subthema’s kennis en ethiek gemeen, maar Kant lijkt het onderwerp macht te missen en Foucault mist de vraag naar waar wij op kunnen hopen. Vanwaar dit verschil? Het is natuurlijk zo dat het doel van Foucault en Kant verschillen, ze zoeken naar iets anders. Kant zoekt naar wat de mens is, Foucault zoekt naar hoe mensen tot subjecten zijn gemaakt⁴⁷. Verschillend doel, verschillende uitsplitsing. Wittgenstein zou zeggen dat Foucault en Kant een ander taalspel spelen. Een vergelijking is dan niet vanzelfsprekend. Maar ik zou toch een poging willen wagen.

Voor Kant verbindt de vraag ‘Wat kan ik hopen?’ de mens als gedetermineerd wezen met de mens als vrij wezen. Deze vraag is voor Kant van belang omdat hij vindt dat hij moet aantonen waarom de mens vrij zou zijn, zodanig dat de mens zich ook als vrij, dat wil zeggen autonoom of moreel, wezen kan gedragen. Foucault wil hetzelfde bereiken, maar volgt hiervoor de vraag van het hoe in plaats van de vraag van het waarom. Hij kiest dus een andere tactiek. Foucault laat ons zien hoe wij onderworpen worden, de as van de macht, en hoe wij vrij kunnen zijn, de as van de ethiek. Daarmee toont hij ons niet waar we op kunnen hopen, maar vooral hoe wij vrijheid kunnen bereiken, hoe we onze hoop kunnen verwerklijken. Hij gaat Kant voorbij. Een bijkomend voordeel hiervan is dat wij ons niet hoeven te bekommeren om de vraag ‘Wat kan ik hopen?’. Deze vraag zou ons er immers weer toe kunnen verleiden om te zoeken naar een doel in de geschiedenis, een essentie van de mens. ‘Wat is dan datgene, waar ik op kan hopen?’. En die vraag, die wil Foucault nu juist vermijden.

En hoe zit het dan met macht? Waarom speelt dit bij Kant geen rol? In zijn vraag naar macht wil Foucault ons tonen hoe anderen ons manipuleren. Dit gaat uit van een ongelijke machtsverhouding. Voor Kant is dit niet aan de orde. Wij zijn allemaal redelijke wezens en moeten ons daarom allemaal houden aan de categorisch imperatief. Dat houdt enerzijds in dat als wij allemaal juist handelen, dat wij dan allemaal op gelijke wijze handelen. Anderzijds zullen wij nooit misbruik maken van ongelijke machtsverhoudingen vanwege het universele karakter van de categorisch imperatief. De vraag ‘Hoe moet ik handelen?’ strijkt machtsverhoudingen glad, maakt misbruik ervan moreel verkeerd en maakt daarmee de noodzaak tot de vraag naar macht onnodig.

Als we machtsuitoefening zien als verandering van onze vrijheid, dan speelt dit bij Kant wel een rol. Onze neigingen kunnen ons ertoe verleiden om onszelf onvrij te maken. De macht wordt dan uitgeoefend door onze natuurlijke kant. Deze neigingen zelf is echter niets te verwijten. Zij maken geen misbruik van ons. Wij miskennen onze redelijke kant als wij ons volledig uitleveren aan onze neigingen. Bij Foucault wordt het individu juist overweldigd en gebruikt door anderen. Zij hebben wel een intentie, een doel. Daarmee is de machtsstrijd bij Foucault strategisch en intermenselijk, terwijl deze bij Kant neutraal en intramenselijk is.

Spreekt Kant dan helemaal niet over macht? Natuurlijk wel. In de *Kritiek van het Oordeelsvermogen*⁴⁸ (1790) vertelt Kant dat de natuur ons in haar grootsheid angst inboezemt en verbijstert. Echter, als gevolg van dit onbehaaglijke gevoel komt er gelijk een rustgevend gevoel naar boven dat wij ondanks die grootsheid niet ten ondergaan aan de natuur. Er is iets in ons wat de natuur, en daarmee onze eigen natuurlijkheid, overstijgt. De natuur heeft op die manier de macht om het idee van het verhevene in ons op te wekken. Zij wijst ons erop dat wij niet slechts gedetermineerd zijn, niet alleen oorzaak en gevolg, niet alleen onze natuurlijke neigingen hoeven te volgen, maar ook vrije wezens zijn. De natuur als macht spreekt ons aan als vrije wezens. En daarmee helpt macht ons in feite om vrij te zijn.

Hoe anders is dit voor Foucault. Macht werpt een enorme drempel voor ons op om vrij te kunnen zijn. Het is zo'n grote stap, dat hij er speciaal een as voor inruimt in zijn genealogisch onderzoek. Het is juist niet makkelijk voor de mens om van zijn vrijheid gebruik te maken, omdat hij constant op de meest slinkse manier wordt onderworpen. Foucault heeft daarom een tussenstap nodig tussen kennis en ethiek: het ontmaskeren van de macht.

3.2.2 Biomacht

Daar waar macht tot de zeventiende eeuw een afgeleide was van de absolute en soevereine macht, ontwikkelt macht zich vanaf de zeventiende eeuw tot een verzameling aan machtspraktijken, die elk krachten genereert, kanaliseert en vergroot in plaats van vernietigt.⁴⁹ Die machtspraktijken hebben hun eigen specifieke vorm en doel, maar hebben wel een vergelijkbaar doel en daardoor lijken ze op elkaar en versterken ze elkaar. Deze biomacht ontstaat tegen een achtergrond van twee nieuwe politieke principes. Ten eerste is de staat een doel op zichzelf. Daarvoor moest men van alles over de eigen staat te weten komen, zoals bevolkingsgroei en klimaat. Ten tweede is er geen limiet meer voor de macht van de staat. Er is geen referent die grenzen stelt. Beide principes storten de biomacht in een vicieuze cirkel, waarin er altijd meer macht nodig is om meer kennis te vergaren. Dit leidt tot een totalitaire biomacht die zich zelfs tot op het subindividuele niveau laat gelden.

Deze principes leiden tot de twee polen van biomacht: de menselijk soort en het menselijk lichaam. Aan de ene kant gaat het om de bevolking als politiek doel. Aan de andere kant om het lichaam als manipuleerbaar object. Het doel is de mens tot een gehoorzaam en daarmee productief lichaam te maken. Het lichaam is een werktuig wat gedisciplineerd, gecontroleerd, geoptimaliseerd, uitgebuit en onderdanig gehouden moet worden, zoals Foucault ons duidelijk maakt in *Discipline, Toezicht en Straf*⁵⁰.

3.2.3 Dispositief

Dan nu naar de arena van een machtspraktijk. Waar speelt macht zich af? Macht werkt tussen mensen. Er zijn meestal twee andere elementen bij betrokken en dat zijn communicatierelaties en zogenaamde 'objectieve vermogens', die verwijzen naar de materiële dragers van de macht.⁵¹ Objectieve vermogens maken de macht fysiek, en we kunnen hierbij denken aan instituties, architecturale vormen, regulerende beslissingen en wetenschappelijke uitspraken. Macht, communicatieregels en objectieve vermogens vormen een eenheid, die Foucault 'discipline' noemt. De discipline is het speelveld waarbinnen de macht zich afspeelt.

We missen nu nog één aspect van macht. Alle delen van dit heterogene geheel zijn namelijk op zichzelf neutraal. Het gaat erom hoe ze gebruikt worden.⁵² Een dispositief geeft binnen een discipline invulling aan een urgente behoefte. Macht is geen absoluut causaal principe maar een perspectivistisch concept. Het gaat erom hoe we tegen de zaken aankijken. Van welke uitspraken wordt uitgegaan dat ze waar of onwaar zijn, belangrijk of onbelangrijk, gevaarlijk of ongevaarlijk? Wordt een ruimte ingezet als gevangenis of als speelruimte? Als de strategie, de manier waarop er met de onderdelen van een discipline wordt omgegaan, wordt toegevoegd aan de discipline krijgen we een dispositief of apparaat, wat de arena van macht is. In zijn archeologische periode waren het nog de discursieve formatieregels die deze strategische functie hadden, maar die rol is ze nu ontzegd, wat ruimte laat voor de mens om een actieve, strategische rol te vervullen.

3.2.4 Aspecten van macht

We hebben gezien dat Foucault biomacht onderzoekt als veelheid van machtspraktijken binnen hun eigen dispositief. Er is alleen nog niet veel over macht zelf gezegd. Hoe werkt macht? Daar zoomen we hier verder op in.

Er wordt door mensen macht uitgeoefend op andere mensen, wat inhoudt dat het handelen van mensen het handelen van andere mensen stuurt.⁵³ Het doel van macht is niet dat mensen andere mensen worden, maar dat ze op de gewenste manier handelen. Het gaat om het sturen van handelingen van mensen. Echter, als macht ons handelen stuurt, volgt daar wel uit dat wij als een bepaald type mensen worden gezien. Wij worden geobjectiveerd en daardoor van mensen tot subjecten gemaakt. Onze subjectiviteit is geen vooraf gegeven entiteit die wordt gegrepen door het uitoefenen van macht.⁵⁴ Het subject met zijn identiteit en zijn karakteristieken is het product van macht. Wij zijn een effect van de macht.

Macht wordt altijd lichamelijk uitgeoefend.⁵⁵ In deze machtsuitoefening ondervindt macht weerstand, maar juist deze weerstand zorgt ervoor dat het lichaam een medium van de macht kan zijn. Zoals water ons weerstand biedt waardoor wij ons in het water kunnen voortbewegen en lucht ons veel minder weerstand biedt waardoor wij ons, zonder hulpmiddelen, niet in de lucht kunnen voortbewegen, zo biedt het lichaam weerstand aan macht, waardoor macht zich via het lichaam kan voortbewegen en het lichaam ook nodig heeft om zich voor te kunnen bewegen. Daarom ondergaan mensen macht, terwijl ze deze tegelijkertijd uitoefenen. Wij zijn naast effect ook medium van machtsuitoefening. Dit proces kan zich in alle stilte voltrekken. Wij kunnen macht ondergaan en uitoefenen zonder ons daarvan bewust te zijn. Het hoeft niet eerst geïnternaliseerd te worden.

In een machtspraktijk is het niet zo dat er een top is van waaruit de macht zich langzaam naar de lagere echelons uitbreidt.⁵⁶ Er is geen 'bron' of 'principe' van waaruit de macht ontspringt. Een machtspraktijk is een netwerk van machtsrelaties waarbij elke machtsrelatie samenhangt met andere machtsrelaties. Er is niemand die het geheel overziet. Een strategie zonder generaal, alleen een effect om iets te bereiken. Er is geen machthebber, geen stuurman, alleen belanghebbenden. Macht als geheel heeft wel intentionaliteit, maar geen subjectiviteit. Er is slechts een veld van machtsrituelen, rechten en verplichtingen. Overigens, ook al is er geen heerser, macht wordt niet

uitgeoefend tussen gelijken. Er is geen bovenste en onderste, maar wel boven en onder. Macht speelt zich wel degelijk af in een hiërarchische situatie.

Als wij normaliter aan macht denken, dan denken we aan onderdrukking en onderwerping.⁵⁷ Foucault dacht dit ook maar ontwikkelt later het idee dat macht ook juist productief is. Macht wordt niet uitgeoefend om bepaalde ontwikkelingen tegen te gaan, maar om bepaalde effecten te bereiken, om de eigen particuliere belangen te behartigen. Macht bestaat uit verboden en geboden. Macht wordt geaccepteerd omdat het ook verandert en dingen produceert, plezier verschaft, kennis vormt en vertoog produceert. Het is veeleer een productief netwerk in plaats van een repressief netwerk. Deze verruiming van de blik, van slechts repressief naar repressief maar vooral productief, geeft Foucault de mogelijkheid om macht buiten het domein van goed en kwaad te plaatsen. Macht wordt niet meer op voorhand veroordeeld, maar onbevooroordeeld onderzocht. Of deze houding eerlijk en oprecht is, is nog maar de vraag, want we herinneren ons dat het doel van Foucault was om ons te laten zien dat we kunnen ontsnappen aan de heersende macht.

3.3 Regels

In zijn archeologische periode had Foucault nog geen oog voor macht en richtte hij zich nog op de discursieve formatieregels. Maar met zijn genealogische wending verlaat hij dit idee en wendt hij zich tot macht. Regels zijn echter niet helemaal verdwenen bij de uitoefening van macht.

3.3.1 Regel als middel

Foucault geeft een aantal onderwerpen waarop we moeten letten bij het bestuderen van machtsrelaties⁵⁸. Eén daarvan omvat de middelen van macht, en regels zijn een van de voorbeelden die hij hierbij noemt. Deze kunnen expliciet zijn of niet, vastliggen of flexibel zijn. Dit is dus de plek van regels: regels zijn een middel om macht uit te oefenen.

Regels zijn leeg, gewelddadig en zonder doel; ze zijn onpersoonlijk en kunnen voor elk doel gebruikt worden.⁵⁹ Het gaat erom wie de regels kunnen gebruiken en vooral op welke manier. Dit is te vergelijken met ruimte.⁶⁰ Ruimte is fundamenteel voor elke uitoefening van macht. Maar een ruimte op zich is niet per definitie bevrijdend of onderdrukkend. Vrijheid is een praktijk en kan niet gegarandeerd of afgedwongen worden door wetten of instituties. Vrijheid moet worden uitgeoefend. De garantie van vrijheid is vrijheid. De intentie van de architect is niet doorslaggevend, al kan het wel helpen. De ruimte bepaalt niet of het bevrijdend of onderdrukkend is, dat doet degene die ermee omgaat.

Regels zijn niet het enige middel van machtsuitoefening, we hebben gezien dat bijvoorbeeld ruimte ook een essentiële rol speelt. Echter, regels, en zeker in de hoedanigheid van wetten, lenen zich natuurlijk wel goed voor het onderzoek van Foucault. Overgeleverde regels zijn bijvoorbeeld talig en dat komt goed uit voor een archeoloog zoals Foucault waarvan de zoekplaats de bibliotheek is. We moeten ons echter wel bedenken dat er meer is dan regels, en dat macht niet tot regels te reduceren is.⁶¹

3.3.2 Normalisatie

We hebben gezien dat biomacht een ander doel voor ogen heeft dan haar voorganger de soevereine macht. De wet kon tijdens de soevereine macht alleen maar het zwaard opnemen, je was fout of goed, maar biomacht die het lichaam moet africhten heeft effectieve en aanpasbare straffen nodig. Er is geen harde scheidslijn nodig, maar een schaal. Een belangrijke consequentie is dat de wet als norm gaat werken.⁶²

Normalisatie is het verdelen van individuen op een bepaalde afstand van de norm en dit is belangrijk omdat in elk geval een zo effectief correctiemiddel nodig is.⁶³ De uitslag van een IQ-test is niet dat je slim of dom bent, maar je krijgt een score. Een score past beter bij de diversiteit die de biomacht wil controleren. Normalisatie speelt een centrale rol in het geheel aan disciplinaire technieken.⁶⁴ Overal ter wereld zijn er normen, maar disciplinaire normen zijn uniek en gevaarlijk. Deze zijn namelijk beweeglijk en passen zich aan tot op het kleinste niveau. Hierdoor zitten ze in een vicieuze cirkel waarin ze steeds totalitairder en specifiekter worden.

3.4 Vergelijking Wittgenstein en Foucault

Bij de eerste vergelijking moest ik Foucault in allerlei bochten wringen om de kenmerken van Duintjer te kunnen toepassen op de discursieve formatieregels. Nu is de vergelijking wederom niet triviaal. Er kan echter weer een mouw aan gepast worden door het resultaat van macht ook regel-geleid gedrag te noemen. Macht heeft immers een bepaald handelen, oftewel een bepaald gedrag, tot gevolg heeft en dit voltrekt zich door middel van regels. Het gedrag van subjecten als gevolg van macht wordt dus gespiegeld aan de kenmerken van Duintjer. In deze evaluatie gebruik ik dezelfde typen beoordelingen als bij de eerste vergelijking.

3.4.1 Vergelijking

1. Regel-geleid gedrag is niet hetzelfde als louter regelmatig gedrag

Foucault staat neutraal ten opzichte van dit kenmerk. Aangezien hij het over machtsrituelen heeft stemt hij er wel mee in dat regel-geleid gedrag een regelmatig patroon vertoont. Maar hij heeft geen uitspraak die analoog is aan de bewering van dit kenmerk.

2. Regel-geleid gedrag is niet hetzelfde als gedrag met bewuste reflectie op of theoretische kennis omtrent regels

Foucault is het hier expliciet mee eens. Hij geeft zelf aan dat regels als middel van macht expliciet, maar ook niet expliciet kunnen zijn. Bovendien wordt macht materieel uitgeoefend. Het werkt in op het lichaam, zonder dat het bewustzijn daar in hoeft te bemiddelen. Het hoeft niet eerst geïnternaliseerd te worden. Je hoeft er niet van bewust te zijn dat je aan macht onderworpen bent of dat je macht uitoefent. Vooral in eerste instantie wordt het machtsritueel gevolgd, waarna wellicht later enige reflectie of bewustwording haar intrede doet.

3. Regel-geleid gedrag is kritiseerbaar, evalueerbaar

Bij Foucault klopt dit kenmerk wel, maar legt het de nadruk verkeerd. Wittgenstein heeft het over regels van het type 'dit mag wel' en 'dit mag niet'. Voor Foucault geven regels van de vorm 'dit mag niet' inderdaad duidelijk aan dat bepaalde

handelingen of gedrag niet toelaatbaar zijn. Regels kunnen repressief zijn. Het gaat Foucault echter om iets anders. Veel belangrijker is namelijk de rol van regels in de productieve kant van macht, als deze verandert en dingen produceert en kennis vormt. Dit verwijst niet naar regels van het type 'dit mag wel', maar naar het gevolg van regels van zowel het type 'dit mag wel' als het type 'dit mag niet'. Bij Wittgenstein lijken regels vooral de structuur en de grenzen aan te geven waarmee zaken als duidelijkheid en zekerheid worden gewaarborgd, terwijl Foucault er de nadruk oplegt dat deze structuur en grenzen juist de mogelijkheid bieden om productief te zijn. Geeft een navigatiesysteem je de zekerheid dat je altijd aankomt of de vrijheid om overal naar toe te gaan waar je wil? De productiviteit en het daarmee verkregen plezier is voor Foucault dan ook de reden dat macht geaccepteerd wordt. Dat deelname aan regel-geleid gedrag impliciet tot gevolg heeft dat je verantwoordelijkheid neemt voor datzelfde gedrag en daarmee het gedrag accepteert, sluit hier wel op aan, maar is niet terug te vinden bij Foucault.

- 4. Regel-geleid gedrag is gedrag dat geleid wordt door publieke, sociale, gemeenschappelijke, door personen in acht genomen regels, maatstaven, criteria**
Bij Foucault klopt dit kenmerk wel, maar legt het de nadruk verkeerd. Het verwijst namelijk naar 'het ervoor zorgen dat regels juist worden toegepast', terwijl het Foucault om de praktijk gaat. In de praktijk zijn er zoveel vanzelfsprekende handelingen dat de macht zich daarmee geruisloos kan manifesteren. Aangezien iedereen van een bord eet, stelt een kind niet de vraag waarom hij van een bord moet eten. Regel-geleid gedrag wordt geleid door het uitvoeren van machtsrituelen, niet door de regels van de machtsrituelen. Het is de handeling die leidt, niet de regel. Deze machtsrituelen zijn sociaal en hebben meestal tot gevolg hebben dat er regels ontstaan, maar uiteindelijk zijn het de machtsrituelen die het gedrag als gevolg van de macht sturen. De regels zijn hier slechts een middel in. De geschiedenis is een spel van machtsrituelen, niet van regels, maatstaven of criteria. Ook bij Wittgenstein heeft de praktijk de leidende rol. Echter, bij hem is het publieke karakter van regels essentieel om de betekenis te kunnen vaststellen, terwijl bij Foucault de macht door de regels wordt geaffirmeerd.

- 5. Regel-geleid gedrag is aangeleerd gedrag**

Foucault is het hier impliciet mee eens. De term 'machtsrituelen' duidt al op het aspect van machtsuitoefening dat er gewoonten zijn die wij volgen zonder dat we daar eerst bewust bij stil hebben gestaan en daadwerkelijk de keuze hebben gemaakt om die gewoonte te volgen. Eerst nemen we deel aan de machtsrituelen en dan kunnen we ons er bewust van worden. Dus eerst weten hoe te handelen, eerst het ritueel leren uit te voeren en dan bewustwording ervan. Wij worden geboren in een wereld vol machtsrituelen. Omdat dat het enige is wat wij kennen en het 'normaal' vinden, nemen wij probleemloos deel aan deze rituelen. En als dat niet snel genoeg lukt, dan zijn er voldoende tekens om ons daartoe te dwingen.⁶⁵

6. Regel-geleid gedrag is voor anderen begrijpelijk gedrag; gemeenschappelijke regels zijn voorwaarde voor de begrijpelijkheid van gedrag

Foucault is het hier impliciet mee eens. Macht komt er uiteindelijk op neer dat het handelen van mensen wordt gestuurd. Als dit handelen, het resultaat van machtsuitoefening, niet te begrijpen is, dan heeft het uitoefenen van macht ook weinig zin, want het is dan maar zeer de vraag of het beoogde doel wordt bereikt. Machtsuitoefening is dan niet meer dan een gok.

Het begrijpelijk zijn van het resultaat van machtsuitoefening legitimeert ook de toevoeging van genealogie aan archeologie. Als het gedrag niet te begrijpen is, dan is er voor de genealoog niet veel werk te verrichten.

7. Regel-geleid gedrag is gedrag met (gedrag waarbij je kunt zoeken naar) vooronderstellingen, implicaties, consequenties en onverenigbaarheden ('incompatibilities')

Foucault is het hier expliciet mee eens. Voor het geheel aan machtsrelaties is er geen stuurman, geen topdirectie die beslist welke koers er gevaren gaat worden, maar er is wel een doel. Zo is dit in de disciplinaire macht het gehoorzaam en productief maken van lichamen. Als we op kleinere schaal kijken, dan zijn er vooral veel particuliere belangen die een rol spelen, die we bovendien wel kunnen toeschrijven aan een persoon of een groep personen. Een buschauffeur moet zich verantwoorden als zijn bus door passagiers vernield is en zal daarom zijn best doen om dit niet te laten gebeuren. In zijn hoedanigheid als genealoog gaat Foucault juist op zoek naar deze intenties en gevolgen van machtsuitoefening.

8. Regel-geleid gedrag is vatbaar voor verandering

Foucault is het hier expliciet mee eens. Dit raakt namelijk zowel het verwijt wat Foucault maakt aan de biomacht dat het ons tot subjecten maakt als aan zijn hoop om aan de biomacht te kunnen ontsnappen. Vanwege de macht zijn wij van mensen tot subjecten gemaakt om op een bepaalde manier in het leven te staan. Macht heeft ons veranderd en blijft dit doen. Zij blijft op ons inwerken om steeds gehoorzamere en productievare lichamen te worden. Echter, ons gedrag kan veranderen en verzet is altijd mogelijk. Precies dat wil Foucault ons laten zien in zijn onderzoek.

9. Regel-geleid gedrag is gedrag met de mogelijkheid tot reflectie

Foucault is het hier impliciet mee eens. Dit toont zich in de constante aanpassingen van de biomacht. Als er een verandering is, dan weet de biomacht zich probleemloos aan te passen. Zij weet zich ook steeds verder uit te breiden.

Echter, het is ook deze eigenschap waarop Foucault zijn hoop heeft gevestigd om te kunnen 'ontsnappen aan de macht'. Kritische reflectie kan aanleiding geven om nee te willen zeggen tegen de biomacht. Als wij kunnen reflecteren op de macht, dan kunnen wij vraagtekens zetten bij haar intenties, haar middelen en haar effecten. Uiteindelijk zouden wij dan zelfs aan haar kunnen ontsnappen.

10. Regel-geleid gedrag is gedrag geleid door de gewettigde verwachtingen van de gemeenschap waartoe men behoort

Foucault is het hier impliciet mee eens. Binnen een machtspraktijk wordt via objectieve vermogens alles zodanig afgesteld dat het normaal is dat je je op de van jou verwachte manier gedraagt. Vaak is ‘gewettigd’ hier wel juridisch. Iedereen verwacht het van je en alles wijst erop dat je je ook zo moet gedragen. Macht houdt dit in stand of past het naar gelieve aan.

3.4.2 Evaluatie

Uit de voorgaande vergelijking blijkt dat de visie van Foucault nu veel meer overeenkomt met de kenmerken van Duintjer, en daarmee met de visie van Wittgenstein. Foucault onderschrijft vooral de eigenschappen van regel-geleid gedrag dat men zich er niet bewust van hoeft te zijn, dat er uitgangspunten en effecten zijn waar je naar kunt zoeken en dat verandering mogelijk is. Niet direct zichtbaar maar goed te verenigen met zijn visie zijn de kenmerken dat regel-geleid gedrag aangeleerd en begrijpelijk is, dat het mogelijkheid tot reflectie biedt en dat anderen mogen verwachten dat je je regel-geleid gedraagt.

De enige inconsistentie die naar boven komt is dat Wittgenstein vooral de nadruk legt op de zekerheid die regels ons bieden en dat dit nu bij Foucault ontbreekt. Het is voor Wittgenstein belangrijk dat regels gecontroleerd kunnen worden door anderen. Regels moeten worden uitgebreid als daar aanleiding toe is. Regels geven Wittgenstein houvast, ze zijn uiteindelijk de enige zekerheid die we hebben. Daar waar de vroegere Wittgenstein een helder, inzichtelijk, beheersbaar en daarmee veilig systeem had ontwikkeld, daar laat de latere Wittgenstein de veranderlijke werkelijkheid toe. Om het gevaar nog enigszins te beteugelen dat uiteindelijk ‘alles kan’ houdt hij zich des te steviger vast aan het enige waar hij zich nog aan vast kan houden: de regels.

Foucault staat een stuk nuchterder in het leven. Hij analyseert zijn onderwerp van een afstand en lijkt niet bang te zijn voor de gevolgen. Hij neemt de praktijk zoals deze is zonder vooroordeel of angst. Daardoor krijgt hij ook oog voor de positieve gevolgen van regels. Regels zijn een middel bij het uitoefenen van macht, die productief kan zijn en mensen inspireert. In het vertoog waren ze ook productief, maar nu hebben ze niet meer het heft in handen. Een regel is slechts een radartje in de machtsmachine, terwijl hij voor Wittgenstein een essentiële houvast lijkt te zijn.

Een belangrijk kenmerk van Foucault’s dispositief is de strategie, die volledig lijkt te ontbreken bij Wittgenstein’s taalspelen. In ieder geval heeft Duintjer er geen kenmerk van gemaakt en daarom komt de strategie ook niet als verschil boven bij de gemaakte vergelijking. Het is echter maar de vraag of strategie echt niet tot een taalspel behoort. Peter Sloterdijk bespeurt namelijk in zijn *Du mußt dein Leben ändern*⁶⁶ (2009) wel degelijk een spoor van strategie bij de taalspelen van Wittgenstein en gaat zelfs zover dat Wittgenstein met zijn taalspelen een zekere mate van ascese wilde bereiken. In dat geval staan Wittgenstein en Foucault wel heel dicht bij elkaar. Het is voor Sloterdijk dan ook geen probleem om een hoofdstuk *Foucault: Ein Wittgensteinianer* op te nemen.

We hebben gezien dat Foucault niet veel over regels zegt, maar als we kijken naar wat hij er wel over heeft gezegd, dan was dit dat hij regels puur als middel ziet en dat hij

normalisatie de vorm van regels noemt. Over normalisatie zegt Wittgenstein niets. Als hij het over regels heeft, lijkt hij het te hebben over regels waarvan de uitkomst goed of fout is, die geen schaal in zich dragen. Misschien toont zich hier wel zijn liefde voor de logica. Wittgenstein erkent wel dat regels niet toereikend kunnen zijn. Er moet dan ter plekke een regel bij worden bedacht die op die specifieke situatie van toepassing is, maar de vorm van deze regel zal weer van het type ja/nee zijn.

Foucault 'ontdekte' normalisatie omdat de biomacht in elk individueel geval heel precies moet oordelen om het optimale effect te bereiken. Wellicht is dit in zijn onderzoek naar betekenis voor Wittgenstein niet van belang. Voor Wittgenstein is het doel begrip van betekenis. Duidelijkheid is dan gewenst en wat is er duidelijker dan een regel met slechts twee mogelijkheden als uitkomst: ja of nee? Biomacht wil steeds een beter resultaat behalen, terwijl de regels er bij Wittgenstein voor zijn om 'de boel draaiende te houden'. Ze zijn er zodat je weet wat je moet doen en wat je niet moet doen. De blik is veel meer gericht op het hier en nu. Regels zorgen er volgens Wittgenstein voor dat het niet 'in de soep loopt', terwijl regels er bij Foucault voor zorgen dat het steeds beter gaat.

Dat Wittgenstein regels ook als een middel ziet, kunnen we afleiden uit het derde kenmerk, wat aangeeft dat regel-geleid gedrag kritiseerbaar of evalueerbaar is. We moeten weten of bepaald gedrag toelaatbaar is of niet en het middel hiervoor zijn de regels. Gedrag wordt getoetst aan de regels. Echter, cruciaal bij Foucault is dat regels op zichzelf neutraal zijn. Wie ze gebruikt en waartoe bepaalt wat de uitkomst is, of deze repressief of, zoals in de meeste gevallen, productief is. Regels zijn te vergelijken met een mes: een moordenaar of een slager bepaalt hoe het mes gebruikt wordt. Het is niet zo dat als we naar de geschiedenis kijken dat iemand het mes had moeten uitvinden. Het is niet goed of slecht dat er een mes is. Het mes heeft geen doel, het zorgt er niet voor dat mensen moordenaars of slagers worden. Het helpt ze alleen. Deze nadruk op neutraliteit van regels zien we niet expliciet terug bij Wittgenstein, maar hij wekt ook zeker niet de indruk dat hij het anders ziet.

Alhoewel dit niet de plaats is voor een uitgebreide vergelijking van de visie op macht van Foucault en de visie op betekenis van Wittgenstein, dispositief versus levensvorm, net zoals dat gedaan is voor regels, ben ik wel van mening dat deze vergelijking goed zou kunnen lukken. Een mooie illustratie hiervan is dat Foucault de term 'genealogie' gebruikt en Wittgenstein de term 'familiegelijkenis'. Beide brengen tot uitdrukking dat er wel relaties zijn, maar dat daar geen noodzakelijkheid, geen essentie in schuilt, net zoals in een familie. Het is wat het is. Zo simpel en juist daarom zo moeilijk te accepteren.

Conclusie

Foucault en Wittgenstein tonen ons vergelijkbare mogelijkheden om zekerheid te vinden. Ze zoeken het allebei in het concrete, proberen lokaliteit, multipliciteit, gelijkenis en contingentie serieus te nemen. Daarbinnen zijn ze op zoek naar datgene wat eenheden structureert, produceert en bijeenhoudt. Beiden komen dan uit bij regels. Voor Foucault vormen zij de mogelijksvoorwaarden voor het verhoog, waarna hij ze inruilt voor machtsverhoudingen in het dispositief en regels reduceert tot middel van de macht. Regels bieden Wittgenstein daarentegen de zekerheid om betekenis te kunnen waarborgen.

Het resultaat van de vergelijking is dat de visie van de archeologische Foucault nog ver afstaat van Wittgenstein, maar dat de genealogische Foucault veel dichter bij hem staat. Dit lijkt op het eerste gezicht paradoxaal, aangezien Foucault zich juist afkeert van regels. Hoe kan het dan dat de genealogische Foucault toch dichter bij Wittgenstein staat?

Daarvoor moeten we weer terug naar het begin. De Copernicaanse wending van Kant plus het afwijzen van zijn aanname dat we allemaal dezelfde redelijke vermogens hebben plaatst de filosofie voor een enorm raadsel. Eerst wordt het probleem nog niet volledig erkend: ook al kunnen we niet alles weten, toch zijn er ook zaken waar we wel volledige zekerheid over kunnen hebben. Als we maar de juiste vragen stellen, en niet te ver afdwalen dan is er niets aan de hand, zo verzekert de vroegere Wittgenstein ons. De archeologische Foucault zoekt het in de leidende rol van discursieve formatieregels. Een lokale structurering is voor hem de uitweg. Maar de stap van het wegvallen van een fundament binnen en buiten de mens naar de funderende rol van de mens zelf heeft de filosofie nog niet gemaakt.

Dan neemt de latere Wittgenstein de stap naar een positieve rol voor de mens. Hij erkent de actieve rol van de mens bij de regels die structuur aanbrengen in de chaos. Het medicijn tegen de onzekerheid zijn ook bij hem regels, maar het zijn wel onze regels, waarvan wij bepalen wat ze zijn. Het zijn niet meer de regels waaraan wij ons vasthouden, maar het zijn wij, die ons vasthouden aan de regels. En dan is het uiteindelijk de genealogische Foucault die de verantwoordelijkheid bij de mens neerlegt. Want het zijn niet de regels, maar machtsverhoudingen die structuur brengen in de chaos. Het zijn niet de regels, maar de mensen die onder andere via die regels macht uitoefenen op elkaar. Dat is wat de mens is, dat is wat de mens doet. Dat is de manier om de erfenis van Kant te ontmaskeren. “De vraag moet niet zijn ‘Wat is de mens?’, maar ‘Wat doet de mens?’”, zou Foucault tegen Kant zeggen. “Zie je wel hoe belangrijk het is dat je de juiste vraag stelt?”, zou Wittgenstein hier fijntjes aan toevoegen.

Zo kan het zijn dat de genealogische Foucault dichter bij Wittgenstein staat dan de archeologische Foucault. Daar waar de archeologische Foucault nog een passieve rol voor de mens zag, daar hebben de genealogische Foucault en de latere Wittgenstein een actieve rol voor hem weggelegd. Zij erkennen de verantwoordelijkheid van de mens. Niet om wat hij is, maar om wat hij doet. En de weerspiegeling ervan zien we terug in hun visies op de rol van regels.

Literatuur

- Dreyfus, Hubert L. en Paul Rabinow. *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1983.
- Duintjer, Otto D. *Rondom Regels*. Meppel: Boom, 1977.
- Foucault, Michel. *De Orde van het Vertoog*. Nederlandse vertaling door C.P. Heering-Moorman. Meppel: Boom, 1971.
- . *Discipline, Toezicht en Straf: de Geboorte van de Gevangenis*. Nederlandse vertaling door Vertalerscollectief. Groningen: Historische Uitgeverij, 1975.
- . *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Redactie door Colin Gordon. New York: Pantheon books, 1980.
- . *The Archeology of Knowledge*. Engelse vertaling door A.M. Sheridan Smith. Londen: Routledge, 1969.
- . *The Foucault Reader*. Redactie door Paul Rabinow. New York: Pantheon Books, 1984.
- Grayling, Anthony C. *Wittgenstein*. Nederlandse vertaling door Tjalling Bos. Amersfoort: Drukkerij Wilco, 2004.
- Sloterdijk, Peter. *Du mußt dein Leben ändern*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009.
- Waismann, Friedrich. *The Principles of Linguistic Philosophy*. Redactie door R. Harré. Londen: MacMillan, 1965.
- . *Wittgenstein and the Vienna Circle*. Redactie door Brian McGuinness. Engelse vertaling door Joachim Schulte en Brian McGuinness. Oxford: Basil Blackwell, 1979.
- Wittgenstein, Ludwig. *On Certainty*. Redactie door G.E.M Anscombe en G.H. Von Wright. Engelse vertaling door Denis Paul en G.E.M Anscombe. New York: Harper Torchbooks, 1969.

Eindnoten

-
- ¹ Immanuel Kant, *Logik*, Theorie-Werkausgabe, Band 6 (Frankfurt a/M: Suhrkamp, 1968).
- ² Anthony C. Grayling, *Wittgenstein*, ned. vert. Tjalling Bos (Amersfoort: Drukkerij Wilco, 2004), blz. 94-131.
- ³ Friedrich Waismann, *Wittgenstein and the Vienna Circle*, red. Brian McGuinness. eng. vert. Joachim Schulte en Brian McGuinness (Oxford: Basil Blackwell, 1979), blz 45.
- ⁴ F. Waismann, *Wittgenstein and the Vienna Circle*, blz. 49.
- ⁵ Ibid., blz. 48.
- ⁶ Ibid., blz. 59.
- ⁷ Ludwig Wittgenstein, *On Certainty*, red. G.E.M Anscombe en G.H. Von Wright, eng. vert. Denis Paul en G.E.M Anscombe (New York: Harper Torchbooks, 1969), par 61, 140-141, 167-170. Friedrich Waismann, *The Principles of Linguistic Philosophy*, red. R. Harré (Londen: MacMillan, 1965), blz. 156.
- ⁸ L. Wittgenstein, *On Certainty*, par 62.
- ⁹ F. Waismann, *Wittgenstein and the Vienna Circle*, blz. 119.
- ¹⁰ L. Wittgenstein, *On Certainty*, par 95.
- ¹¹ Ibid., par 370.
- ¹² Ibid., par 148.
- ¹³ Ibid., par 160.
- ¹⁴ Ibid., par 166, 174.
- ¹⁵ Otto D. Duintjer, *Rondom regels* (Meppel: Boom, 1977), eerste deel.
- ¹⁶ F. Waismann, *The Principles of Linguistic Philosophy*, blz. 141.
- ¹⁷ F. Waismann, *Wittgenstein and the Vienna Circle*, blz. 155.
- ¹⁸ Ibid., blz. 78, 153.
- ¹⁹ L. Wittgenstein, *On Certainty*, par 29.
- ²⁰ Ibid., par 391.
- ²¹ Ibid., par 139. F. Waismann, *The Principles of Linguistic Philosophy*, blz 76.
- ²² F. Waismann, *Wittgenstein and the Vienna Circle*, blz. 119-120, 124-125, 194-195, 200-201.
- ²³ L. Wittgenstein, *On Certainty*, *On Certainty*, par 5, 63, 256, 292.
- ²⁴ F. Waismann, *The Principles of Linguistic Philosophy*, blz. 140.
- ²⁵ Michel Foucault, *The Archeology of Knowledge*, eng. vert. A.M. Sheridan Smith. (Londen: Routledge, 1969).
- ²⁶ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 56
- ²⁷ Hubert L. Dreyfus en Paul Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics* (Chicago: The University of Chicago Press, 1983), blz. 59.
- ²⁸ M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*, blz. 25.
- ²⁹ Ibid., blz. 163.
- ³⁰ Ibid., blz. 82.
- ³¹ Ibid., blz. 68.
- ³² Ibid., blz. 169.
- ³³ Ibid., blz. 156.
- ³⁴ Ibid., blz. 82.
- ³⁵ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, red. Colin Gordon (New York: Pantheon books, 1980). Michel Foucault, *The Foucault Reader*, red. Paul Rabinow (New York: Pantheon Books, 1984).
- ³⁶ Michel Foucault, *De Orde van het Vertoog*, ned. Vert. C.P. Heering-Moorman. (Meppel: Boom, 1971).
- ³⁷ Michel Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf: de Geboorte van de Gevangenis*, ned. vert. Vertalerscollectief (Groningen: Historische Uitgeverij, 1975).
- ³⁸ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 216.
- ³⁹ Ibid., blz. 217.
- ⁴⁰ M. Foucault, *The Foucault Reader*, blz. 4. H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 184.

-
- ⁴¹ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 217. M. Foucault, "What Is Enlightenment?," in *The Foucault Reader*, blz. 48. M. Foucault, "The Confession of the Flesh," in *Power/Knowledge*, blz. 198. H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 187, 219.
- ⁴² M. Foucault, "What Is Enlightenment?," in *The Foucault Reader*, blz. 46. M. Foucault, "Two Lectures," in *Power/Knowledge*, blz. 85.
- ⁴³ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 105-107. M. Foucault, "What Is Enlightenment?," in *The Foucault Reader*, blz. 45-46.
- ⁴⁴ M. Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History," in *The Foucault Reader*, blz. 76-81, 83-86. M. Foucault, "Two Lectures," in *Power/Knowledge*, blz. 81-84.
- ⁴⁵ M. Foucault, "What Is Enlightenment?," in *The Foucault Reader*, blz. 48-49. H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 237-238.
- ⁴⁶ M. Foucault, "Prison Talk," in *Power/Knowledge*, blz. 51-52. M. Foucault, "Questions on Geography," in *Power/Knowledge*, blz. 69. M. Foucault, "The Confession of the Flesh," in *Power/Knowledge*, blz. 196. H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 114, 121. M. Foucault, *The Foucault Reader*, blz. 12-14. M. Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History," in *The Foucault Reader*, blz. 85-86, 95-96.
- ⁴⁷ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 208.
- ⁴⁸ Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, ten geleide, ned. vert. & annot. Jabik Veenbaas en Willem Visser (Amsterdam: Boom, 2009), par. 25, 28.
- ⁴⁹ M. Foucault, "Right of Death and Power of Life," in *The Foucault Reader*, blz. 258-259. H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 134-144
- ⁵⁰ M. Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf*, blz. 41-42.
- ⁵¹ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 217-219.
- ⁵² M. Foucault, "The Confession of the Flesh," in *Power/Knowledge*, blz. 195-197. M. Foucault, *Power/Knowledge*, blz. 245.
- ⁵³ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 208, 217, 221.
- ⁵⁴ M. Foucault, "Questions on Geography," in *Power/Knowledge*, blz. 73-74.
- ⁵⁵ M. Foucault, "Body/Power," in *Power/Knowledge*, blz. 55-58. M. Foucault, "Two Lectures," in *Power/Knowledge*, blz. 98. M. Foucault, "Questions on Geography," in *Power/Knowledge*, blz. 72. M. Foucault, "The History of Sexuality," in *Power/Knowledge*, blz. 186. M. Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf*, blz. 191.
- ⁵⁶ M. Foucault, "The Eye of Power," in *Power/Knowledge*, blz. 159. M. Foucault, "The Confession of the Flesh," in *Power/Knowledge*, blz. 203. H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 110, 187, 219-220.
- ⁵⁷ M. Foucault, "Body/Power," in *Power/Knowledge*, blz. 59. M. Foucault, "Truth and Power," in *Power/Knowledge*, blz. 118-119. M. Foucault, *Power/Knowledge*, blz. 234. M. Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf*, blz. 37.
- ⁵⁸ H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 222-224.
- ⁵⁹ M. Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History," in *The Foucault Reader*, blz. 85-86.
- ⁶⁰ M. Foucault, "Space, Knowledge, Power," in *The Foucault Reader*, blz. 245-247, 252.
- ⁶¹ M. Foucault, "Power and Strategies," in *Power/Knowledge*, blz. 139-141.
- ⁶² M. Foucault, "Right of Death and Power of Life," in *The Foucault Reader*, blz. 266.
- ⁶³ M. Foucault, *The Foucault Reader*, blz. 20. H. L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, blz. 258-259.
- ⁶⁴ M. Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf*, blz. 254-256.
- ⁶⁵ M. Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf*, blz. 215.
- ⁶⁶ Peter Sloterdijk, *Du muß dein Leben ändern* (Frankfurt a/M: Suhrkamp, 2009), blz. 208-235.